УДК [37(09): 908] (477)

РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА В ПЕРІОД РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Т.В.Бондаренко

У статті аналізуються питання розвитку краєзнавства в Україні у розрізі ретроспективної зміни поколінь, їхнього буття, прагнень, переконань, потреб, інтересів та значимості.

В статье анализируются вопросы развития краеведения в Украине в разрезе ретроспективного изменения поколений, их бытия, стремлений, убеждений, потребностей, интересов и значимости.

In the article the questions of development of study of a particular region are analysed in Ukraine in the cut of retrospective change of generations, their life, aspirations, persuasions, necessities, interests and meaningfulness.

Ключові слова: краєзнавство, виробниче краєзнавство, радянське минуле, радянське краєзнавство, освіта, краєзнавча тематика.

Краєзнавство – це така галузь науки, що поєднала у собі багато складових: національно-патріотичне, духовно-етичне, культурно-просвітницьке начало. Знання свого краю, своєї Батьківщини передбачає формування національної свідомості та самосвідомості особистості, всебічного її розвитку, виховує патріотичні, етичні, гуманістичні, моральні цінності. У краєзнавстві локалізується інтерес до свого історичного минулого, народних звичаїв і традицій, проблем регіонального розвитку і відродження своєї самобутності.

Звернення до педагогічної думки радянської доби дозволяє черпати історичний досвід та враховувати уроки минулого, що вкрай важливо для нинішнього етапу розвитку краєзнавства. Значний внесок у розробку краєзнавчої тематики періоду радянської доби внесли А. Г. Дем'янчук, Б. Г. Дем'янчук, Г. С. Дем'янчук, Я. І. Жупанський, П. П. Кононенко, М. Ю. Костриця, В. П. Круль, Я. О. Мариняк, В. В. Обозний, П. Т. Тронько, О. І. Шаблій, С. О. Шмидт та ін.

У певний політичний період життя країни змінювались напрямки вивчення рідного краю. Ще за княжої доби вивчення базувались на розумінні

природного календаря, на єдності природи і людини. Великого значення надавалося патріотичному вихованню у період козаччини. У складі Російської імперії краєзнавчі розвідки набувають комплексного характеру і представляють собою синтез картографічних, фізико-географічних, економіко-демографічних, статистичних відомостей про певну місцевість з метою запровадження підвищеного державного оподаткування та вивчення природних ресурсів України як джерела сировини. На той час родинознавство (краєзнавство) розглядається як особливий методичний підхід (спостереження, екскурсії) у навчанні учнів.

Революційні події 1917 року, повалення монархічного режиму, встановлення влади Тимчасового уряду, а з березня 1917 року – Української Народної Республіки (УНР), згодом – Гетьманату, Директорії не завадили тому, що саме тоді були закладені основні принципи української національної системи виховання. Цей період характеризувався переходом початкової школи на українську мову навчання, введенням обов'язковості рідної мови в учительських семінарах, створенням українських гімназій. В університетах, де викладання здійснювалося російською мовою, як обов'язкові предмети вводилися українська мова, історія і географія України, історія української літератури. Про особливу увагу до українознавчих предметів свідчать тимчасові програми для початкових шкіл на 1918/19 навчальний рік, за якими пропонувалося вже з третього року навчання викладати молодшим школярам пропедевтичні курси географії у зв'язку з краєзнавством та історією України. У Києві було відкрито перший Державний Український університет, а в Кам'янці-Подільському – другий Український університет.

Слід відмітити, що у цей період (фактично три роки боротьби за незалежність держави) провідні українські державотворці зуміли утвердити нормативно-правові акти, які стали визначними орієнтирами у педагогічному бутті підрадянської України. Рух українізації нова радянська влада, аби заручитися ширшою підтримкою та завоювати собі прихильність українського люду, не заборонила, а тимчасово дозволила. Саме тому, ухвалені принципи

української національної системи виховання набули розквіту у подальшій історичній ретроспективі педагогічної думки країни.

З середини 20-х років, термін «краєзнавство» затвердився у педагогічній літературі, смисловий зміст терміну «батьківщинознавство» (який використовувався до революції) влився у краєзнавство. Набули поширення такі форми наукових досліджень, як дослідження археологічних старожитностей, збір фольклорно-етнографічного матеріалу, заходи по збереженню пам'яток старовини, виявлення, опрацювання і запровадження у науковий обіг великої кількості джерел з історії певного регіону. Проблеми краєзнавства висвітлювались у різних часописах, посібниках, навчальній і науковій літературі того часу, таких як: «Блокнот краєзнавця», «Краєзнавство», «Культура і побут», «Просвіта Донбасу», «Радянська школа», «Рідний край», «Новими стежками», «Нова громада», «Екскурсійний вісник» і інших.

На хвилі відродження, при Всеукраїнській Академії наук, було засновано Інститут української наукової мови, Етнографічну комісію, Археологічний інститут, організовувались краєзнавчі, фольклорно-етнографічні експедиції у різні куточки України. Значну роль у освітянській сфері відіграли затверджені плани і програми Державної Вченої Ради, в основу яких покладено саме краєзнавство.

Період 20-х – 30-х рр. XX ст. справедливо називають «зоряним часом» (за П.Т. Троньком) українського краєзнавства. Саме у цей період, з ініціативи Д.Багалія, Д.Яворницького, М.Криворотченка, Б.Пилипенка, М.Шарлеманя, М.Яворського, О.Янати та інших знаних діячів української науки та культури, було створено Український комітет краєзнавства; активізується діяльність наукових товариств, краєзнавчих осередків вищої та середньої школи; відбуваються конференції різних рівнів; у радянських вузах вводяться спеціалізовані курси з краєзнавства та розробляється спеціальний курс «Екскурсійна справа» [1].

З’явилося багато публікацій з даної проблематики, починаючи від збірок наукових статей до коротких повідомлень, які випускалися як періодичними виданнями, так і вісниками педвузів.

Період сталінських репресій 30-х рр. характеризується різким спадом масовості краєзнавчого руху, згортанням та занепадом, нищенням провідних дослідників краю, розоренням музеїв та краєзнавчих центрів, припиненням діяльності наукових товариств при Всеукраїнській академії наук, скороченням числа краєзнавчих осередків на підприємствах, в організаціях та навчальних закладах.

У 1931 році Всесоюзний Народний комісаріат просвіти оголосив етнографію «зброєю для збудження націоналізму». У тодішній столиці України – Харкові – 1933 року були названі «класово ворожими» музичні інструменти кобза, бандура і ліра, оскільки орієнтували «музичний фронт» на «часи гетьманів і козацької романтики». Кобзарі оголошуються жебраками і жорстоко переслідуються. [2, 253]. Замість музичних інструментів, притаманних українській культурі, задовольняти попит радянських трудящих мали гуслі, балалайки, мандоліни, «кудесніци-гармошки», яких у той час масово, під ударний поступ комуністичних лозунгів, виготовляли на музичних фабриках країни.

Тридцяті роки виявилися для українського кобзарництва та лірництва нищівними. Взимку 1934–1935 рр. після Всеукраїнського Конгресу лірників та бандуристів більше 300 народних співців без поводирів та харчів повезли ешелонами начебто до Москви на ще більший з’їзд. Однак по дорозі висадили поблизу Харкова, де нещадно закатували та замордували провісників народної творчості. Офіційно проведена перша республіканська нарада кобзарів та лірників у квітні 1939 року нарахувала лише 30 виконавців народної пісні [3].

У радянській педагогіці розгорнулася справжня боротьба проти казки і фольклору, які «з матеріалістичних позицій» справляли на дитину «реакційний вплив». Ініціатором переоцінки ставлення до вічних джерел людської мудрості була Н.К.Крупська, яка склала список так званих «шкідливих» книжок [4, 26-

92].

Ухвала «Про навчальні програми та режим в початковій і середній школі» (серпень 1932 року) вимагала переробити програми і визнати необхідним ввести лише «елементи краєзнавства» [5]. Краєзнавство розглядалося на той час не як основа всього навчально-виховного процесу, а лише як допоміжний засіб у навчанні та вихованні.

Вказані політичні акції були підкріплені голодомором, репресіями і подальшим курсом на нове, «радянське краєзнавство», яке одержало назву «виробничого». Суть його виразно сформульована так: «Виробниче краєзнавство, краєзнавство, що вивчає продукційні сили свого краю з метою допомогти планово-державному будівництву, прискорити й поглибити індустріалізацію країни, піднести культурний рівень народних мас і народного господарства, – таке краєзнавство, тільки таке, а не яке інше, потрібне й можливе в наших радянських умовах» [6, 186].

Таким чином, підсумки загального перебігу подій цього періоду для України, особливо підрадянської, виявилися катастрофічними. Кравченко Б.П. пише: «Українську еліту, яка могла стати осередком національного незадоволення, було ліквідовано. Шкільництво та пресу, які могли зміцнити національну свідомість, було кастровано і піддано русифікації. Було реабілітоване царсько-імперське минуле, аби зруйнувати колективний досвід українців... Проте деякі важливі сторони українського національного життя пережили навіть руїну сталінського врядування. Багато республіканських установ існували формально. Крім того, замість винищеної інтелігенції з'явилася нова, щоб задовольняти потреби індустріалізації. Те, що ці та інші сторони українського життя збереглися, давало підстави сподіватися, що колись у майбутньому мрія про національне самовизначення зможе відновитися... Не буде перебільшенням сказати, що найвагомішим здобутком українців за це десятиліття було те, що вони змогли його пережити» [7, 196-194].

Під час німецької окупації освітній краєзнавчий рух на українських

теренах був остаточно розгромлений. Фашисти вивозили культурні цінності, грабували бібліотеки, архіви, музеї, нищили культурні, історичні і духовні пам'ятки українського народу. У роки Другої світової війни усі освітні установи вищі за 4-класні школи були закриті. Виняток становили лише медичні, ветеринарні, сільськогосподарські, технічні факультети і природничо-наукові спеціальності деяких інститутів. Намісник Гітлера в Україні рейхкомісар Е. Кох дозволив відкрити тільки початкові 4-річні школи для дітей віком від 9 до 12 років [8].

По завершенню Другої світової війни краєзнавству, як засобу зв'язку навчання з життям, було відведене місце у навчальних програмах педагогічних вузів, у різних педагогічних та періодичних виданнях. Аспект краєзнавства стає помітним і у організації масової піонерської та комсомольської роботи. Однією з найпопулярніших форм краєзнавчої діяльності у школі стає організація пришкільних краєзнавчих музеїв і куточків рідного краю, які, нажаль, односторонньо розвивали тематику військово-революційного минулого країни або висвітлювали перспективи природних ресурсів регіону для потреб індустріалізації. Перед освітянською спільнотою ставилось завдання служити ідеям комунізму, виховувати молоде покоління у дусі пролетарського інтернаціоналізму й непримиренної боротьби з усіляким націоналізмом. Тож студентську та учнівську молодь ознайомлювали з найважливішими проявами класової боротьби радянського народу, висвітлювалась марксистська ідеологія свідомих широких мас селян та робітників, висміювались релігійні цінності та життя «буржуїв».

Основними соціальними інститутами краєзнавства залишаються музеї, архіви, бібліотеки, школи (у взаємодії з дитячими та юнацькими туристичними станціями). Географія та історія рідного краю, сформовані на базі краєзнавства, розвиваються у вузах в якості навчальних дисциплін і напрямів для досліджень. Наступає період відносної стабілізації краєзнавчої роботи у освітніх закладах. Основою всієї краєзнавчої діяльності є вивчення «природньо-виробничих сил» місцевого краю.

Відносна демократизація політичного режиму у 60-х роках значно вплинула на педагогічну думку в Україні. Нові навчальні програми 60-х років з історії, географії та інших предметів значно підсилили елементи краєзнавства, що стимулювало подальший розвиток усіх його напрямів. Місцевий матеріал широко використовується у процесі викладання суспільних, географічних та історичних дисциплін у вузах країни, насамперед історії КПРС, історії СРСР, історії УРСР, археології, допоміжних гуманітарних дисциплінах [9, 475].

Піднесенню шкільної, позашкільної і вузівської краєзнавчої роботи з учнівською та студентською молоддю сприяв наказ № 190 від 15.10.1985 року «Про наступне удосконалення туристської, краєзнавчої і екскурсійної роботи з учнями загальноосвітніх шкіл: педагогічних училищ і студентами педагогічних інститутів», відповідно до якого передбачалось «організувати роботу з більш широким використанням туризму, краєзнавства, екскурсій у навчально-виховному процесі у школах, групах подовженого дня, піонерських і оздоровчих таборах різного типу, трудових об’єднаннях учнів, по місцю проживання». Зокрема, були затверджені положення «Про організацію туристсько-краєзнавчої і екскурсійної роботи в загальноосвітній школі», «Про шкільний музей». У загальноосвітніх навчальних закладах було введено факультативи з вивчення історії рідного краю, проводились всесоюзні, всеукраїнські і обласні конференції краєзнавців, організовувались спілки краєзнавців та відповідні організації [10].

З початком нового тисячоліття краєзнавство знову опинилося на хвилі не тільки науково-просвітницької, але і суспільної діяльності. Акт про державний суверенітет України, проголошений Верховною Радою 24.08.1991 р., активізував духовне відродження українського народу, загострив проблеми збереження культури. На сучасному етапі розвитку суспільства краєзнавством займаються представники громадськості, учні, студенти, учителі, професорсько-викладацький склад навчальних закладів, працівники музеїв, архівів, бібліотек та просто не байдужі громадяни, справжні патріоти своєї Батьківщини. Створено значну кількість навчальних посібників, оновлено

експозиції у багатьох місцевих музеях, виходять до друку регіональні краєзнавчі журнали і альманахи, вузівські навчальні посібники, проводяться регіональні експедиції, екскурсії та конференції.

Таким чином, аналіз архівних, статистичних, науково-методичних матеріалів з досліджуваної проблематики дозволяє відтворити і прослідкувати ступінь розвитку, періоди занепаду та піднесення краєзнавства. Так склалося, що коли у політиці відбуваються зміни, остаточно переосмислюються усі гуманітарні науки. Це стосується й сьогодення. Сталінський режим «вибивав колом закобзарену психіку» [11] українського народу та визнавав «класово ворожою» орієнтацію на «часи гетьманів» та «козацької романтики». У радянський період «виробниче краєзнавство» перетворилося на інструмент соціалістичного будівництва. У період сьогодення «червоних командирів», «вождів світового пролетаріату», «поборників комунізму» ховають подалі, в темні кімнати шкільних музеїв. Змінились політичні погляди – оновилась експозиція, переписується історія.

Українське краєзнавство, яке поки що несе на собі тягар комуністичного, переживає глибокі перетворення, зумовлені, з одного боку, стабільним та впевненим радянським світоглядом, ностальгією за комуністичним режимом, який керував соціально-професійною поведінкою людей, унаслідок цього, і певним стереотипом сприйняття історичної правди; а з іншого, зниження довіри до такої «радянської правди» активізувало краєзнавчі розвідки регіонального та локального характеру. Тематика досліджень стала фактично необмеженою, зростає інтерес до традицій, побуту, релігії, витоків моральної й духовної культури, вивчаються родоводи, історія повсякденності, мікроісторія.

Підсумовуючи усе вищевикладене слід констатувати, що краєзнавству не потрібне «переосмислення», не потрібні судді, адвокати чи захисники. Цій науці потрібні вільні від мінливих політичних вітрів та соціальних замовлень дослідники, насамперед, науковці, здатні максимально об'єктивно аналізувати культурно-історичні цінності українського народу. Спроби забути історичне коріння, підмінити поняття, факти, інтенсифікувати дослідження лише окремих

етапів в історії шкодять не лише краєзнавству та педагогіці, а й суспільному поступу у майбутнє.

Список використаних джерел:

1. Шмидт, С. О. «Золотое десятилетие» советского краеведения / С. О. Шмидт // Отечество: краеведческий альманах. – М., 1990. – Вып. 1. – С. 34.

2. Коваленко, О. Б. Три справи і одне життя / О. Б. Коваленко, В. В. Ткаченко //Репресоване краєзнавство (20-30-ті рр.). – К.; Хмельницький, 1991. – С. 199-211.

3. Черемський, К. П. Шлях звичаю / К. П.Черемський. – Х. : Глас, 2002. – 444 с.

4. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI сторіччя / авт. кол. : В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, А. Гуржій [та ін.] – К. : Навч. книга, 2004. Кн. 2 : Освіта і наука: творчий потенціал державо-культуротворення. – 2004. – 672 с.

5. Постанови партії та уряду про школу. – К. : Радянська школа, 1947. – С. 26-33.

6. Дем'янчук, Г. С. Українське краєзнавство: сторінки історії / Г. С. Дем'янчук, Б. Г. Дем'янчук, А. Г. Дем'янчук. – К. : Просвіта, 2006. – 296 с.

7. Кравченко, Б. П. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. П. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 438 с.

8. Україна в Другій світовій війні у документах: зб. нім. арх. матеріалів (1941-1942). – Т.2. / ред. В. Косик. – Львів, 1998. – С. 107.

9. Российская педагогическая энциклопедия: в 2 т. / гл. ред. В. В. Давыдов. – М., 1993. – Т.1. – 680 с.

10. Обозний, В. В. Краєзнавча підготовка менеджерів туризму в умовах педагогічного університету / В. В. Обозний: навчальний посібник. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 58.

11. Кушпет, Володимир «Закобзарена Україна» чи дипломований кобзар / Володимир Кушпет // Персонал плюс. – 2008. – № 26 (278) – С.4.